ДЕЛЮСТО Марина Сергіївна (*Ізмаїл, Україна*)

Лакунарність у граматиці української наддунайської говірки

Дослідники українських говорів впевнено доводять, що морфологічні відмінності діалектної мови не лише зумовлені особливостями фонетики місцевих говорів і різними напрямами дії граматичної аналогії (індукції) [1, 14], визначаються перебудовою окремих ланок парадигм, виникненням нових елементів у їх побудові [6, 73], а й пов'язані з такою характеристикою діалектної мови на рівні граматики, як функціональна навантаженість граматичних форм частин мови в говірках. Визначення цієї особливості стало можливим у зв'язку з переглядом засад дослідження діалектної граматики і переходом до залучення діалектного макротексту як основного джерела лінгвальної інформації.

На сьогодні вже відомі окремі результати застосування цього прийому разом із статистичним методом. За спостереженнями К.Д. Глуховцевої над діалектними текстами українських східнослобожанських говірок, з-поміж іншого вдалося відзначити, що функціональне навантаження форм наз. і знах. відм. іменника значно перевищує інші форми (83,6% – центральний ареал; 71,9% – західний ареал). Це підтвердило характеристику таких грамем як центральних у категорії субстантивного відмінка [4, 111–112]. У дослідженні Т.В. Щербини граматики українських говірок середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя на підставі свідчень діалектних текстів, записаних у 101 говірці південної Черкащини, північної Кіровоградщини та західних районів Полтавщини, з'ясовано, що центр іменникової системи формують субстантиви чоловічого роду (50,2%) та іменники з повною числовою парадигмою, натомість периферійними є форми середнього роду (8,6%) і двоїни [10, 54].

Вивчення граматики української степової наддунайської говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. на базі макротексту загальним обсягом 59 787 слововживань (10,5 а. а.), у якому реалізовано ідіолекти 30 носіїв говірки (22 жінок і 8 чоловіків 1918-1944 рр. народження), дозволило стверджувати, що іменник (21,9% від усіх частин мови) та дієслово (22%) є центром

граматичної системи, прикметники (2,4%) та числівники (1,7%) перебувають на периферії. Серед службових слів найменш уживані прийменники (24% від інших службових частин мови), а найбільше – частки (43,8%), сполучники сурядності поширені більше порівняно зі сполучниками підрядності; партикуляція – провідний морфолого-синтаксичний спосіб деривації. Високий ступінь функціонального навантаження у парадигматиці іменника мають грамеми наз. та знах. відм. (39,5%; 22,8%), низький – дав. та орудн. відм. (1,6%; 4,7%), серед субстантивних форм роду, подібно до східнослобожанських говірок [4, 111], центральними є форми жіночого роду (48,7%), іменники середнього роду характеризує периферійний статус (8,5%) тощо.

Застосування статистичних методів разом із моделюванням яке "...як евристичний прийом на шляху пізнання об'єктивно існуючого складу і відношень компонентів у межах різної величини сегментів системи дає змогу розкрити нові грані досліджуваних об'єктів" [5, 190], а саме: накладання на діалектний матеріал інваріантної моделі-матриці, не лише допомагає відновити парадигму змінюваного слова, оскільки тексти не відбивають усіх форм аналізованих лексем, а й не пропустити під час опису лакунарних елементів граматичної системи говірки, тобто тих, які в ній відсутні.

Зауважимо, що термін *лакуна* використовуємо для позначення пропуску у вживанні граматичних явищ, парадигматичної некомплектності саме в її реалізації; про інше розуміння цього терміна див.: [9, 303; ВТС, 479]. Лакунарність розглядаємо як функціональну категорію, при встановленні якої діють такі чинники: зіставлення з моделлю-матрицею (з літературним стратом та іншими діалектними системами) й зіставлення парадигматичних рівнів (форм і значень) як у межах морфологічної системи говірки, так і між стратами. Висновки про некомплектність парадигми, відсутність елемента на підставі діалектних текстів мають релятивний характер; наступним обов'язковим етапом дослідження є верифікація мовної лакунарності – перевірка на підставі позатекстових джерел (питальник, провокування на вживання відповідних словоформ) реальної відсутності відповідної словоформи. У діалектних текстах лакунарність простежується чітко: це ті граматичні форми й значення, що в них не виявлено, проте можливість їх

існування засвідчує модель-матриця. Це можуть бути частини мови, окремі словозмінні форми слів, значення грамем.

Вивчення граматики степової наддунайської говірки як окремої системи засвідчило, що функціональна лакунарність реалізується на рівні частин мови та форм, що стосуються частиномовної класифікації, на рівні лексико-граматичних розрядів, словозмінних класів та грамем.

На рівні частин мови не представленими / спорадично представленими виявилися дієприслівники й активні дієприкметники. Це підтверджує думку про те, що "дієприслівники в українській діалектній мові належать до порівняно рідко вживаних слів" [3, 146]. Активні дієприкметники, що "становлять особливу проблему морфології сучасної української мови" [8, 393], репрезентує тільки ад'єктивована форма з суфіксом *-ач-* (*те^{и}рп$^{|}$л'ачий*), що двічі реалізована в текстах у формі дав. відм. Залишки колишніх активних дієприкметників минулого часу на *- лъ, - ло, - ла* [2] зафіксовано в прикметниках типу *з$^{|}$росл'і $^{|}$д'іти, пре^{и}ста$^{|}$р'ел'і $^{|}$л'уди, д'ід пожи$^{|}$лий*, а активних теперішнього часу – в ад'єктиві *блис$^{|}$к**уче***. Ці факти свідчать про периферійність активних дієприкметників у говірці с. Шевченкове, як і в літературній мові [8, 393]. Крім того, якщо в літературній мові активні і пасивні дієприкметники мають співвідношення 1 : 5 [7, 417], то в говірці – приблизно 1 : 73. Зазначимо також, що такі дослідники південнобессарабських говірок, як А.М. Мукан та В.П. Дроздовський, не фіксували активних дієприкметників.

Якщо система словозміни дієприкметників є подібною до прикметникової, то функціональний вияв дієприкметників у текстах є зовсім іншим. Це дає право констатувати їх своєрідність та відмінність від прикметників. На противагу прикметникам, у дієприкметників зовсім не представлені форми род. відм. сер. р. й жін. р. та множини, усі можливі форми місц. відм.; форми чол. р. переважають над формами жіночого; проте, як і в прикметників, найбільша лакунарність пов'язана з формами сер. р. Функціонування безособово-предикативних слів на *-но, -то*, що в різних діалектах порівняно обмежене [2, 348], у текстах наддунайської говірки доволі активне (18 форм): *з$^{|}$меле^{и}но, розр'іше^{и}$^{|}$но, за$^{|}$сипано, зав$^{|}$йазано, на$^{|}$писано, не^{и}‿поза$^{|}$м'ітано, поза$^{|}$м'ет'е^{и}но, за$^{|}$бито, с$^{|}$кинуто*.

На рівні лексико-граматичних розрядів різних частин мови не реалізованими в діалектних текстах виявилися окремі типи вигуків, зокрема ті, що використовуються для прикликання та відгону свійських тварин та птахів, оскільки їх дослідження вимагає певної комунікативної ситуації.

На рівні словозмінних класів відзначено непредставленість специфічних форм іменників IV відміни з суфіксами *-ат-*, *-ен-*, які в текстах, як і IV відміна загалом, демонструють парадигматичну лакунарність, оскільки їх репрезентовано насамперед формами наз. і знах. відм. (*моло|д'ім |зерно да|руйут' чи м'і|шок // йаг|н'а чи в'іу|ц'у*; *пас ма|лен'к'і йаг|н'ата*; *|л'ітом о|це кур|чата / каче^{и}|н'ата / гуси^{е}|н'ата*). Носії говірки уникають вживання таких іменників у формах непрямих відмінків; подібне зауважено і в слобожанських говірках: *|нашому те^{и}|л'а, йаг|н'а, поро|с'а* [4, 144]. В окремих типах субстантивної словозміни виявлено лакунарність, яка насамперед пов'язана з функціонуванням кличн. відм., за реалізації подекуди його значення і заміною формою наз. (*е! / **Ки|рилоўна!** / при|їхали гос'т'у|ват' до |тебе не пома|гайут' ра|ботат'*).

Проаналізувавши функціонування прикметника в мовленні діалектоносіїв, констатуємо, що в досліджуваних текстах його відмінкові форми мають різне функціональне навантаження: центральними у граматиці говірки є форми наз. відм. жін. р. однини, що властиво й літературному мовленню [7, 577, табл. 33], до периферійних належать форми дав. відм. усіх родів і множини, а також кличн. відм. множини; форми орудн. та дав. відм. прикметників сер. р., кличн. відм. усіх родів не реалізовані. Відсутність реалізації стосується й аналітичних форм вищого ступеня порівняння, утворених поєднанням слів *більш, менш* з формою звичайного ступеня, які відомі літературній мові, проте не поширені в українських діалектах.

Аналіз словозміни числівників у діалектних текстах говірки с. Шевченкове засвідчує значно простішу їх парадигматичну будову порівняно з літературною мовою, що виявляється в тяжінні до аналітизму, тенденції до втрати відмінювання і підтверджується фіксацією нумеративів переважно у формах наз. / знах. відм., а також відносно регулярною заміною рідко вживаних форм род. відм. формами наз. відм., виявляє відсутність реалізації значної кількості числівникових форм у мов-

ленні діалектоносіїв, яка характеризується градуальністю і має два ступені вияву – високий і низький. Низький пов'язаний з наявністю значення грамеми род. відм., але заміною її форм формами наз. / знах. відм. (числівники *чо|тир'і, пйат' – |дев-йат', |дес'ат' – т|риц'·ат'; |сорок, де"вйа|ност, сто* тощо). Високий ступінь лакунарності позначений відсутністю реалізації в мовленні діалектоносіїв і відмінкових значень, і форм дав., орудн. та місц. відм. (числові назви *д|в'іс'т'і – де"вйа|ц'·от*, та всі складені).

Спостереження над морфологією дієслова показало, що функціональну лакунарність виявляють синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду, утворені за допомогою морфеми *-м-* (частини колишніх форм дієслова *ѣмати*), що переважають у південно-східних говорах [АУМ ІІІ, ч. 4, 218; 6, 246]. Відсутність та маловживаність у мовленні носіїв українських говірок таких форм фіксували й дослідники окремих лівобережнополіських, подільсько-волинських, середньокарпатських, західнокарпатських, слобожанських та степових говірок [3, 137].

Сьогодні вивчення функціональних особливостей діалектного мовлення на основі тексту перебуває на початковій стадії. У перспективі воно має збагатитися новими методиками, що дасть можливість виявити й інші характеристики української діалектної граматики.

1. *Бевзенко С.П.* Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні // Українська діалектна морфологія. К. 1969.
2. *Бевзенко С.П.* Історична морфологія української мови. Ужгород. 1960.
3. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. К. 1980.
4. *Глуховцева К.Д.* Динаміка українських східнослобожанських говірок. Луганськ. 2005.
5. *Гриценко П.Ю.* Моделювання системи діалектної лексики. К. 1984.
6. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1966.
7. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. К. 1969.
8. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. К. 2002.
9. Українська мова. Енциклопедія. К. 2007.
10. *Щербина Т.В.* Специфіка вияву граматичних категорій роду й числа іменників у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя // Мовознавчий вісник Черкаського національного ун-ту ім. Б. Хмельницького. Вип. 16–17. Черкаси. 2013.

АУМ Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
ВТС Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. 2003.

FUNCTIONAL LACUNAS IN THE GRAMMAR OF THE UKRAINIAN HIGHER DANUBE DIALECT

The author distinguishes central and peripheral morphological phenomena of the individual Ukrainian dialect spoken in the v. Shevchenkove, Kiliya district, Odessa region on the basis of frequency of occurrence; analyses lexico-grammatical word classes and grammatical categories of the parts of speech; identifies functional lacunas as specific markers of dialect paradigms and characterizes their types.